

**Попельнюк Б.В.**

Київський університет імені Бориса Грінченка

## НАСЛІДКИ КРИЗИ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ В ЕКОНОМІЦІ БАЛКАНСЬКОЇ ГРЕЦІЇ

*Проаналізовано варіативність наслідків кризових явищ у грецьких полісах IV ст. до н. е., їхні особливості та специфічні риси, на основі яких протікав загальний для всієї Греції процес. І хоча війни IV ст. до н. е., насамперед Пелопоннеська, призводили до розорення селянських господарств, розриву торговельних зв'язків і загального занепаду економіки, поліси зуміли доволі швидко відновити своє господарство, стимулюючи розвиток ремісництва та торгівлі. Загальний рівень економіки у IV ст. н. е. не став істотно нижчим, ніж у V ст. до н. е., навпаки, кризові явища безпосередньо впливали на розвиток товарно-грошових відносин, прагнення до збагачення, розвиток міжполісних економічних зв'язків, а економічні проблеми, що виникали, здебільшого успішно вирішувалися. Водночас війна негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в полісах.*

**Ключові слова:** економіка, криза, полісна система, Балканська Греція, Пелопоннеська війна, товарно-грошові відносини.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Криза полісної системи Балканської Греції IV ст. до н. е. залишається однією з найважливіших в історії античного світу, її наслідки проявилися у соціальних відносинах, політичних інститутах, військовій організації, ідеології та економіці. Кризові процеси, спричинені війнами вказаного періоду, досі залишаються актуальними в історіографії. Серед них – питання сутності кризових явищ і наслідків Пелопоннеської війни, яка стала ледве не найголовнішим фактором кризових процесів.

Водночас, розглядаючи наслідки кризи IV ст. до н. е., важливо зупинитися на уявленнях давніх греків про поняття «економіка». Ми вважаємо, що греки під цим розуміли матеріальні цінності, гроші, інтерес, адже зазвичай ми переносимо в історичне минуле те, що розуміємо під терміном «економіка» сьогодні. Однак це спрощене твердження. Тим паче, що поняття «економіка» у давніх греків було дещо іншим, ніж зараз. У дослідженні минулого іноді відбуваються зміни понять, а відтак існує ймовірність хибного тлумачення припущень і поглядів дослідників. Варто згадати хоча б вислів одного із відомих дослідників грецької історії П. Роде: «Якщо ми будемо старанно шукати в стародавній Греції уроки для сьогоdnішнього світу, ми ризикуємо знайти швидше те, що ми бажаємо знайти, ніж те, що було насправді» [1, с. 89]. Тому важливим є розуміння терміна «економіка» в уявленні давніх греків.

Ойкономія спочатку втілювалася в домашньому натуральному господарстві рабовласницької Давньої Греції, а також у перших уявленнях про домострой Ксенофонта Афінського й Аристотеля Стагиріта, до робіт яких все частіше звертаються сучасні вчені-економісти.

В «Ойкономії» (домострої) Ксенофонт заклав основи теоретичної економічної системи, де йдеться про предмет економічної науки, з яким позиціонується багатство, що поділяється на матеріальне і нематеріальне (наприклад, знання, вміння, справедливість). Справедливість як духовно-моральна, духовно-культурна та духовно-господарська цінність вписується в інформаційні ресурси античного виробництва [2]. Ксенофонт у «Ойкономії» оцінює досягнення грецької економіки, вказуючи на соціальні зв'язки античного світу. Після Ксенофонта Афінського Аристотель Стагиріт розробив вчення не тільки про ойкономію, але й «про хрематистику» (від давньогрецького слова «хрема» – «нажива» та «хремата» – запас, включаючи, насамперед, спекулятивні, лихварські гроші) та намагався попередити загрозу «мамонізму». Він розумів «справжнє багатство» як сукупність засобів, «необхідних для життя і корисних для держави та сім'ї» [3]. Аналізуючи певні риси торгівлі Греції, Аристотель висловлює обурення проти надмірного стягування відсотків лихварями, тим самим виступаючи не проти лихварства, паразитизму, нетрудового

багатства, коли розривається зв'язок фінансових і трудових наслідків.

Інше значення поняття «економіка» – розділ науки про виробництво та розподіл благ у теорії та практиці; додаток до певної сфери; стан держави, виходячи з її матеріального достатку; фінансовий план щодо конкретних дій, товарів і т. д. Проблема тут полягає у визначенні того, що саме утворює «виробництво і розподіл благ», яке розуміння було у термінах «добробут», «держава», «матеріальний достаток», «товар» у суспільстві Давньої Греції IV ст. до н. е. Результатом стало інтегральне визначення поняття економіки як складної, нелінійної, історичної та сучасної соціо-культурно-господарської системи, заснованої на домоострої, залежно від тієї чи іншої суспільної форми господарства, національної економіки, культурно-історичного типу й епохи, тобто економічного простору й історичного часу, а домоострою – як особливого господарського ладу (порядку), що забезпечує практичну реалізацію суспільного відтворення речових і нематеріальних благ і духовно-морального капіталу. Домоострою і домобудівництво – це загальні економічні феномени та категорії, а також загальна економічна система, практична і концептуальна. Наголосимо, що спроби збирання і складання подібних життєвих вказівок і практичних правил щодо домобудівництва зустрічаються у найдавніші часи та в усіх народів.

Для сучасних науковців існує безліч труднощів в інтерпретації давньогрецької економіки. Це пов'язано з тим, що відрізнявся не тільки технічний рівень, а й традиційні етичні цінності, які визначали економіку й унікальний шлях грецької цивілізації. Таким чином, незважаючи на століття її вивчення, вчені все ще сперечаються про природу давньогрецької економіки. Серед інших дискусійних питань – сутність кризових явищ і наслідків Пелопоннеської війни.

Так, традиційно вважається, що в Греції IV ст. до н. е. відбулася всебічна криза економіки – концентрація земельних угідь і занепад дрібного сільськогосподарського виробництва. Наслідком стала загальна аграрна криза або навіть розруха, зниження темпів розвитку ремесла і торгівлі, зростання ролі рабовласницьких відносин [4]. Подібним є і твердження про наявність кризи, однак не на всій території Еллади, а лише у деяких її регіонах. Наприклад, Афіни уникли кризи [5]. Інша частина дослідників загалом заперечує економічну кризу, наголошуючи на кризі системи міжполісних взаємин [6, с. 235–245]. І, нарешті, треті не визнають економічну кризу, вважаючи,

що процеси в економіці «не були настільки глобальними і не мали радикального характеру». Більше того, частина науковців визначають період після Пелопоннеської війни «кризою росту». Так Г.Б. Поляк та А.Н. Маркова стверджують, що «криза грецького полісу IV ст. до н. е. жодним чином не була пов'язана з економічним занепадом. Навпаки, кризові явища, починаючи зі змін у земельних відносинах, тісно пов'язані з розвитком товарно-грошових відносин, бажанням збагачення, розвитком міжполісних економічних зв'язків» [7, с. 103]. Тож і досі проблема функціонування економіки античного полісу у згаданий період залишається актуальною.

Криза класичного поліса, яка в IV ст. до н. е. стала найголовнішим, ключовим процесом, є феноменом, надзвичайно складним для розуміння й об'єктивного, цілісного і коректного опису. Вона була багатомірною, мала цілий ряд більш-менш важливих аспектів. Залежно від того, які з цих аспектів ми вважатимемо принциповими, а які – другорядними, й буде виникати і загальна думка про «кризу IV ст.» [8]. Немає єдності і в трактуванні кризи поліса й стосовно самої Греції IV ст. до н. е. Найчастіше криза розглядається на прикладі Афін, і нерідко питання зводиться до кризи афінської демократичної системи, хоча, як відомо, криза поліса рівною мірою стосувалася держав із різними формами правління – як демократичних, так і олігархічних.

Говорячи про Пелопоннеську війну, яка спричинила кризу, можемо сказати, що в ній взагалі не було переможця. Вона стала найбільшим в історії античної Греції (класичного періоду) збройним протистоянням. Основна боротьба велася поміж Делоським союзом на чолі з Афінами (Афінською морською імперією, Афінською архе) і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою, проте чимало незалежних грецьких полісів і «варварських» держав (серед них і Перська імперія), маючи власні цілі та захищаючи свої інтереси, прямо чи опосередковано долучилися або були втягнуті в цей конфлікт. Воєнні дії охопили територію всієї Греції, південної Італії та Сицилії та акваторію прилеглих морів. Після тривалої боротьби Афіни зазнали поразки і не лише втратили гегемонію над своїми союзниками, але й навіть значною мірою були позбавлені незалежності. Крах Афінської морської імперії та державне переродження самої Спарти під час цього протистояння в дійсності знищили політичну рівновагу в грецькому суспільстві (йдеться не лише про міждержавні відносини, але й про внутрішньополітичну боротьбу

всередині кожного поліса), ознаменувавши гостру кризу полісної системи [9, с. 303–304].

Тривалий збройний конфлікт відіграв негативну роль в історії всього грецького світу, поклав початок наростанню кризових явищ, напевно, у всіх без винятку полісах. У Греції практично не було регіону, який не зазнав би шкоди від тривалих воєнних кампаній, що супроводжувалися загибеллю людей, руйнуванням сільськогосподарських угідь, розривом торговельних зв'язків, витратами величезних коштів [10].

Щорічні збройні сутички приводили до розорення селянських господарств, розриву торговельних зв'язків і т. ін. Вирубувалися оливкові гаї та виноградники, спалювалися посіви, було зруйновано багато міст (наприклад, Платеї). Сільське населення було змушене ховатися за стінами міста, покинувши свої земельні ділянки. Спартанці, за звичайним для греків способом ведення війни, піддавали країну жорстокому спустошенню, вирубали насадження, витоптували поля, гнали худобу, знищували запаси, руйнували сільські будівлі [11, с. 303].

Війна призвела до загибелі великої кількості людей, особливо серед цивільного населення, яке несло основний тягар військової служби в ополченні та на флоті. Звичайно, величезні втрати не могли не позначитися на стані всього комплексу економічних і політичних відносин. Потрібно було заповнювати поріділі ряди громадян, власників земельних ділянок, ремісників і дрібних торговців.

Однак поліси зуміли швидко відновити своє господарство після економічних наслідків воєнних дій. Водночас війни стимулювали розвиток таких галузей ремісництва, як виробництво зброї, будівництво кораблів і фортифікаційних споруд.

Проявами кризи стали й зміни у земельних відносинах. Оскільки основною галуззю економіки Греції, як і раніше, залишалося сільське господарство (в ньому було зайнято більшість населення), землеробство, як і раніше, вважалося єдиним видом практичної діяльності, гідним громадянина. Однак у сільському господарстві збільшилася товарність виробництва, поглибилася регіональна спеціалізація. Величезні руйнування і втрата матеріальних ресурсів вимагали їх відновлення. Потрібно було знову садити оливкові гаї та виноградники, зводити будинки і споруди, відроджувати зруйновані міста. Дослідження стану сільського господарства Греції в IV ст. до н. е. також показує, що воно перебувало на підйомі: його було відновлено, особливо це стосується оливководства і виноградарства, а в численних ергастеріях вироблялася різноманітна

продукція, яку вважали однією з найякісніших у тогочасному світі.

Нові імпульси для розквіту грецької економіки дало проникнення рабської праці в різні сфери виробництва та створення відносно великих рабовласницьких господарств, маєтків у сільській місцевості та ергастеріях у містах. Питома вага в економіці таких господарств в IV ст. до н. е. значно зросла порівняно з V ст. до н. е. Рабська праця більше, ніж раніше, починає застосовуватися в зевгітських, тобто заможних, селянських господарствах, у яких 1–2 раби працюють на полях разом із сім'єю самого хлібороба.

Тож можемо говорити про помітне збільшення кількості рабів і широке проникнення рабської праці в сільське господарство, ремісничі майстерні, різні торговельні підприємства. Проникнення рабства в афінську економіку призвело до загального укрупнення виробництва, поширення рабовласницьких маєтків у 20–25 га з контингентом в 1,5–2 десятки чоловік, ергастеріях із персоналом в 2–3 десятки рабів і більше. Таке становище було характерним не тільки для Афін, а й для інших полісів Греції.

Водночас починають поширюватися угоди купівлі-продажу землі, які стали розглядатися не як основа життя громадянина, а як одне з джерел доходу. Крім того, в IV ст. до н. е. дедалі частіше порушується виняткове право на володіння землею громадян, котрі відзначилися якими-небудь заслугами. Метекам надаються привілеї, у т. ч. можливість придбання землі. Відбувається також і перерозподіл багатств, майнова диференціація та розшарування всередині полісного колективу громадян на багатіїв і бідняків.

Гроші стають престижною формою багатства поряд із земельними володіннями. Ряд землевласників хотіли продавати земельні ділянки, щоб мати готівкові гроші: їх було легше приховати від оподаткування і співгромадян у «смутні часи», їх віддавали під відсотки, легко ділили серед спадкоємців і т. д. У IV ст. до н. е. з'являються багатії, які володіли значними капіталами в кілька десятків талантів, тоді як у V ст. до н. е. таких було буквально одиниці. Тепер серед багатіїв були не тільки знатні громадяни, а й метеки – іноземці, котрі не мали громадянських прав і зазвичай займалися ремеслами і торгівлею. Це були люди підприємливі, енергійні, мало пов'язані обмежувальними правилами, які накладалися в полісі на громадян (збагачення за рахунок лихварства, деяких видів торгівлі та ремесел у ряді полісів вважалися негідними громадянина).

Власники маєтків і великих ергастеріїв заводили рентабельні господарства, мали пристойні доходи. Набула поширення така форма накопичення багатства, як здача грошей у борг під лихварські відсотки; особливо вони були великі, якщо давалися власникам кораблів, що вели торгівлю з далекими країнами (в такому разі відсоток на позичений капітал іноді досягав 30% і більше). Багатії, які мали велику кількість рабів, часто віддавали перевагу здавати їх в оренду якомусь підприємцеві, отримуючи тверду плату за їх використання. Іноді рабовласник надавав у розпорядження раба деякі засоби, приміщення і дозволяв йому жити окремо і працювати в майстерні, виплачуючи за це своєрідний оброк. Деякі з таких працюючих на оброк раби усіма силами намагалися зібрати кошти і викупитися на свободу, ставши вільновідпущениками.

В Афінах та інших торгово-ремісничих центрах Греції зростає значення прошарку вільновідпущеників серед населення поліса, збільшується їх питома вага в різних галузях економіки. Зокрема, вони проникають навіть у землеробство – споконвічне заняття повноправних громадян, орендуючи землі, які власники з яких-небудь причин не могли обробляти самі та здавали в оренду підприємливим людям.

Якщо в Давній Греції до другої половини V ст. число метеків становило близько третини, то в кінці IV ст. – близько половини вільного міського населення. Вони грали помітну роль і в торгівлі, і в ремісничому виробництві. Серед метеків, як і серед вільновідпущеників, зустрічалося багато підприємливих людей, котрі, незважаючи на своє неповноправне становище, наживали великі статки. Найбільш багаті метеки іноді отримували право придбання земельної власності в Атиці.

Істотну роль у наростанні соціально-майнової нерівності відіграв розвиток товарного виробництва. З виокремленням певних видів виробничої діяльності на основі суспільного поділу праці товарне виробництво швидко зростає у всіх грецьких громадах. Яскравим свідченням цього є значне поширення грецької торгівлі.

Як Пелопоннеська війна, так і численні війни IV ст. до н. е. вимагали постійного поповнення нової зброї, кораблів і різноманітного спорядження. Все це послужило стимулом для розвитку грецької економіки загалом, особливо розмаху досягли торгові операції, які поширилися тепер на все Середземномор'я та Причорномор'я.

Численні війни IV ст. до н. е. показали також і професійну слабкість ополченців. Вони не мали

достатнього вишколу, були слабо дисципліновані, з небажанням йшли від своїх господарств у далекі походи. Зубожіння широких мас громадян і труднощі комплектування гоплітського ополчення вплинули на впровадження найманства. Найманці були професіоналами, знавцями військової справи, мали хороший вишкіл, підтримували сувору дисципліну, були мобільні і могли бути відправлені до найвіддаленіших областей, до того ж, вони не були пов'язані з різними політичними угрупованнями і дотримувалися певного нейтралітету під час політичних дебатів і зіткнень. У Греції з'являються спеціальні місця, своєрідні ринки, куди сходилися найманці з пропозицією послуг багатому покупцеві. Такі сходки-ринки були на місі Малєя в південній частині Лаконіки, в Аркадії, Коринті, Фокиді, Фессалії. На таких ринках можна було «купити» найманий загін від декількох сотень до декількох тисяч гоплітів.

Поширення армій, які склалися з найманців, їх активна і часто вирішальна участь у воєнних діях, з одного боку, і падіння ролі власне громадянського ополчення як основи полісної військової організації, з іншого, – один із яскравих показників серйозної кризи останньої [12].

Усі ці процеси сприяли ослабленню тісного зв'язку між громадянином і його полісом, створювали передумови для розвитку суперечностей між приватними і державними інтересами, для зіткнення різних соціальних груп всередині громадянського колективу [13, с. 88–101].

Зрозуміло, не всім полісам вдавалося успішно вправлятися з економічними труднощами. Так, від наростання кризових явищ в економіці постраждала Спарта. Вона заплатила особливо велику ціну за свої домагання на гегемонію в Елладі і до середини IV ст. до н. е. перебувала у надзвичайно важкому становищі. Втрата Мессенії з її родючими землями завдала сильного удару по сільському господарству – основі всього укладу життя спартанського поліса. Невеликий колектив спартиатів ще більше порідшав через військові втрати, була ослаблена обороноздатність поліса. Спартанське суспільство зіткнулося з такими доти невідомими йому явищами, як використання грошей і майнове розшарування.

У Спарті, чия соціально-економічна і політична структура в період класики була досить стабільною, криза поліса мала свій «місцевий» колорит. Унікальність спартанського варіанту кризи поліса багато в чому визначалася тим, що тут негативні для поліса процеси довгий час протікали в латентній формі. Грецькі філософи та історики не раз

відзначали цю особливість Спарти, де численні явища кризового порядку відбулися ніби відразу, без будь-якої попередньої підготовки. Процес дестабілізації, який мав місце в Спарті, сприймався сучасниками як якийсь одноразовий акт або раптовий вибух, що одним ударом зруйнував всі структури спартанського суспільства.

Таким чином, варіативність кризових явищ у різних грецьких полісах визначалася історичними особливостями і специфічними рисами тих чи інших громад, на основі яких протікав загальний для всієї Греції IV ст. процес.

**Висновки.** Загалом рівень економіки грецьких полісів у IV ст. не став істотно нижчим, ніж у V ст. до н. е., а криза грецького поліса цього періоду не була пов'язана з економічним занепадом. Навпаки, кризові явища безпосередньо впливали на розвиток товарно-грошових відносин, прагнення до збагачення, розвиток міжполісних економічних зв'язків. Наприклад, коли Афіни втратили таке джерело доходу, як Форос, вони стали розвивати сільське господарство, підвищили інтенсивність розробки срібних копалень, встановили дружні відносини з Північним Причорномор'ям, яке поставляло в афінський поліс зерно. А економічні проблеми, що виникали, здебільшого успішно вирішувалися.

Водночас війна негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в полісах, яка стала більш нестабільною: почастишали смути і перевороти. У міжполісних відносинах наростала роздробленість, неможливість об'єднати сили навіть перед обличчям серйозних загроз. У соціально-політичному аспекті смуга підйому змінилася смугою кризи.

Особливості соціально-економічного і політичного розвитку грецьких полісів у IV ст. до н. е.: впровадження класичного рабства і товарної економіки, майнова диференціація громадянства, концентрація багатств на одному полюсі та зубожіння на іншому, втрата нижчими верствами громадянського населення земельної власності, падіння ролі громадянського ополчення і поширення найманства, підвищення економічного і соціального значення метеків, зростання соціальної напруженості, встановлення тиранічних режимів – всі ці явища в історії Греції першої половини IV ст. до н. е. і визначаються як криза грецького полісу. Межі невеликої за територією і населенням держави з обмеженим військово-економіч-

ним потенціалом тепер, в умовах зростаючої економіки, ускладнення господарських структур, вже не могли забезпечувати нормальних умов для подальшого розвитку. У його надрах сформувався цілий вузол протиріч, вирішити які полісна організація влади не могла, і під загрозою опинилися інтереси панівного класу. Необхідна була інша форма економічної та політичної організації.

Втрата тісної полісної єдності стала однією з важливих причин втрати Грецією незалежності і підпорядкування її в 338 р. до н. е. Філіпу Македонському, син і спадкоємець якого, Олександр, створив у 30–20-ті рр. IV ст. до н. е. найбільшу світову державу давнини. Відтоді поліси перестали бути провідною силою в грецькому світі, на зміну їм прийшли елліністичні монархії [14, с. 104].

Таким чином, хоча й війни IV ст. до н. е., насамперед Пелопоннеська, призводили до розорення селянських господарств, розриву торговельних зв'язків і загального занепаду економіки, поліси зуміли швидко відновити своє господарство, стимулюючи розвиток ремісництва та торгівлі. У сільському господарстві збільшилася товарність виробництва, поглибилася регіональна спеціалізація, поширилися угоди купівлі-продажу землі, яка стала розглядатися не як основа життя громадянина, а як одне з джерел доходу. Нові імпульси для розквіту грецької економіки дало й проникнення рабської праці в різні сфери виробництва та створення відносно великих рабовласницьких господарств. Відбувся також перерозподіл багатств – проходила подальша майнова диференціація, розшарування всередині полісного колективу громадян на багатіїв і бідняків. Гроші стають престижною формою багатства поряд із земельними володіннями. Набула поширення така форма накопичення багатства, як здача грошей у борг під лихварські відсотки. Зростає також значення прошарку вільновідпущеників серед населення поліса. В армії починає поширюватися найманство. Тож можемо стверджувати, що, хоча економічний рівень Давньої Греції IV ст. до н. е. істотно не знизився порівняно з попереднім періодом, у ньому з'явилися нові риси, які дали імпульс для розквіту економіки. Однак війна негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в полісах, що стала більш нестабільною: почастишали смути і перевороти, а у міжполісних відносинах наростала роздробленість.

#### Список літератури:

1. Rhodes P.J. Ancient Democracy and Modern Ideology. London, 2003. P. 89.
2. Див.: Ксенофонт Афинский. Домострой. Глава 2. Санкт-Петербург : Наука, 2000.

3. Див.: Аристотель. Политика. *Аристотель. Сочинения* : в 4 т. Кн. I, Глава III. Об искусстве наживать состояние. Москва : Мысль, 1983.
4. Античная Греция: проблемы развития полиса / редкол. : Е.С. Голубцова (отв. ред.) и др. Т. 2 : Кризис полиса / Л.М. Глускина, В.И. Исаева, Э.Д. Фролов и др. Москва : Наука, 1983. 383 с.
5. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година междоусобиц. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 235–245; Маринович Л.П. Закон и власть в классических Афинах. ВЧОАМ. С. 5–18.
6. Эдер В. Афинская демократия в IV веке до н. э.: совершенствование или упадок формы государственного устройства; Борухович В.Г. Кризис греческого полиса в IV в. до н. э. (к постановке проблемы). *Проблемы антиковедения и медиевистики*. Нижний Новгород, 1999. С. 15–19.
7. История мировой экономики : учебник / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва : ЮНИТИ, 2002. С. 103.
8. Глускина Л. Проблемы социально-экономической истории Афин в IV в. до н. э. Ленинград, 1975.
9. Розум'юк В.М. Внутрішньополітичні детермінанти зовнішньої політики: Пелопоннеська війна. *Проблеми міжнародних відносин* : збірник наукових праць. Київ : КиМУ, 2011. Вип. 2. С. 303–304.
10. Diesner H.J. Wirtschaft und Gesellschaft bei Thukydides. Halle, 1956. S. 92; Spielvogel J. Wirtschaft und Geld bei Aristophanes: Untersuchungen zu den ökonomischen Bedingungen in Athen im Übergang. vom 5. zum 4. Jh. v. Chr. / H. J. Diesner Frankfurt am Main, 2001.
11. Античная Греция. Становление и развитие полиса. Т. 1. Москва : Наука, 1983. С. 303.
12. Див.: Суриков И.Н. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година усобиц. Москва : Русский Фонд Содействия Образования и Науки, 2011. 328 с.; Голованов С.О. Трансформації в сухопутній армії Афінівського полісу в умовах Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип XXXIV. С. 118–195.
13. Finley M. Aristotle and Economic Analysis, Past and Present. London, 1985. P. 88–101.
14. История мировой экономики : учебник / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва : ЮНИТИ, 2002. С. 104.

### РЕЗУЛЬТАТЫ КРИЗИСА ПОЛИСНОЙ СИСТЕМЫ В ЭКОНОМИКЕ БАЛКАНСКОЙ ГРЕЦИИ

*Проанализирована вариативность результатов кризисных явлений в греческих полисах IV в. до н. э., их особенности и специфические черты, на основе которых протекал общий для всей Греции процесс. И хотя войны IV в. до н. э., в первую очередь Пелопоннесская, приводили к разорению крестьянских хозяйств, разрыву торговых связей и общему упадку экономики, полисы сумели достаточно быстро восстановить свое хозяйство, стимулируя развитие ремесла и торговли. Общий уровень экономики в IV в. н. э. не стал существенно ниже, чем в V в. до н. э., наоборот, кризисные явления непосредственно влияли на развитие товарно-денежных отношений, стремление к обогащению, развитие межполисных экономических связей, а возникающие экономические проблемы, в большинстве случаев, достаточно успешно решались. Вместе с тем, война негативно повлияла на внутривнутриполитическую ситуацию в полисах.*

**Ключевые слова:** экономика, кризис, полисная система, Балканская Греция, Пелопоннесская война, товарно-денежные отношения.

### THE RESULT OF THE POLIS SYSTEM CRISIS IN THE ECONOMY OF THE BALKAN GREECE

*The article is devoted to the complex research of the crisis phenomena results in the Greek polis in the 4-th century BC. The crisis was characterized by the next specific features as a classical slavery and commodity economy and property differentiation of citizens, on the one hand, the concentration of wealth and a poverty on the other hand. The features of the crisis phenomena in the history of Greek polis in the first half of the 4th century B.C. are dealt with the Peloponnesian war in the (4-th century BC). The war led to the ruin of peasant farms, the severance of trade ties and a general decline of the economy. In spite of this fact the polises managed to restore their economy quite quickly and stimulate the development of craft and trade. It's proved by the wide-ranging documental materials that the overall level of the economy in the 4-th century AD did not become much lower in comparison with economic results in the 5-th century BC. Article's goal in this study is to consider the effects of the Greek polis crisis phenomena in the economy.*

**Key words:** economy, crisis, polis system, Balkan Greece, Peloponnesian war, decline, commodity-money relations, economy, craft, trade.